УДК 821.512.145

А.С. Шәрипова

XX ГАСЫР АХЫРЫ – XXI ГАСЫР БАШЫ ТАТАР ДРАМАТУРГИЯСЕНДӘ МИФОЛОГИЗМ ҺӘМ СИМВОЛИЗМ
(М. Гыйләҗев иҗаты мисалында)

В статье исследуются художественные особенности использования мифологических и символических средств в татарской драматургии конца XX – начала XXI века. На примере анализа пьес ведущего татарского драматурга исследуемого периода Мансура Гилязова автор приходит к выводу, что применение мифопоэтических приёмов, сплетение реального и ирреального пластов изображения, создание условно-ассоциативных образов, стремление к философичности и притчевости приводит к расширению художественных границ и усилению интеллектуальной тенденции в сценической литературе рубежа веков. Полученные результаты свидетельствуют о том, что развитие модернистских и постмодернистских приёмов создает возможность для углублённого рассмотрения проблем о прошлом, настоящем и будущем татарского народа и страны в целом, а также продвижения идеи возврата к этническим корням и традиционным ценностям. Неотъемлемым элементом художественной структуры произведений становятся образы-символы, в том числе авторские, отражающие национальное своеобразие и специфику.

Ключевые слова: татарская драматургия, мифологизация, символизация, Мансур Гилязов, мотив, проблема, идея, конфликт.

The article examines the artistic features of the use of mythological and symbolic means in Tatar dramaturgy of the late 20th – early 21st centuries. Using the example of an analysis of the plays of the leading Tatar playwright of the period under study, Mansur Gilyazov, it is concluded that the use of mythopoetic techniques, the intertwining of real and surreal layers of image, the creation of conditionally associative images, the desire for philosophy and parables leads to the expansion of artistic boundaries and the strengthening of the intellectual tendency in stage literature of the turn of the century. The results obtained indicate that the development of modernist and postmodernist techniques creates an opportunity for an in-depth consideration of problems about the past, present and future of the Tatar people and the country as a whole, as well as promoting the idea of a return to ethnic roots and traditional values. An integral element of the artistic structure of works are images-symbols, including those of the author, reflecting national identity and specificity.

Keywords: Tatar drama, mythologization, symbolization, Mansur Gilyazov, motive, problem, idea, conflict.

XX гасыр ахыры – XXI гасыр башы татар драматургиясенең төп үзенчәлекләреннән берсе булып, гомуми әдәби барышка хас булганча, «әхлакый кыйбланы үз традицияләрендә эзләү, фантастик чаралар куллану, төрле стиль һәм юнәлешләр синтезы, жанр чикләре югалу, мифопоэтик алымнарга мөрәҗәгать итү» [Давлетшина, 2022,

с. 2] тора. Пьесаларның сюжетын мифологик нигезгә кору, тарихи һәм мәдәни хәтердә сакланган символик һәм мифик образларны үзәккә кую, метафорик фикерләү алымнарын куллану халыкның үткәне, бүгенгесе һәм киләчәге турындагы проблемаларны калку итеп күтәрергә, милли тамырларга кайту һәм традицион кыйммәтләрне торгызу идеясен алгы планга чыгарырга мөмкинлек бирә. Мондый әсәрләрдә, кагыйдә буларак, бер үзенчәлек күзәтелә: сурәтләнгән вакыйгалар вакыт ягыннан хәзергегә карый, ә мифологик образлар һәм мифопоэтик традицияләргә барып тоташкан мотивлар мифологик фантастика төсен ала [Ибрагимов, 2003, с. 47].

Һичшиксез, «милли язучыларының традицион реализм һәм романтизм кысаларыннан чыгуы, аларның яңа әдәби формаларга, метафораларга, архетипларга, прообразларга мөрәҗәгать итүе әдәби агымнарның һәм юнәлешләрнең яңаруын, иҗади аңның күпдәрәҗәле үзгәрешләр кичерүен, милли әдәбиятларның катлаулы үсеш юлын күрсәтә» (Арзамазов, 2016, 23), бу үзенчәлек татар драматургиясенә дә хас. Әдәбият белән мифологиянең тыгыз үрелеп китүе әлеге чорда сәхнә әдәбиятында да яңа бер юнәлеш барлыкка килүгә этәргеч була. З. Хәкимнең «Җен бутады» (1991), «Су төбендә сөйгәнем» (1991), «Кишер басуы» (1993), «Шайтан куентыгы» (1999), Ф. Бәйрәмованың «Аллалар ялгышы» (1998), Р. Зәйдулланың «Саташкан сандугач» (2001), «Ашина» (2003), «Казан ятиме» (2012), М. Гыйләҗевнең «Бичура» (1988–1989), «Микулай» (2019) пьесаларын бу юнәлештәге әсәрләрнең ачык мисаллары дип атарга мөмкин. Д. Салиховның «Алла каргаган йорт» (1990), З. Хәкимнең «Җүләрләр йорты» (1995), М. Гыйләҗевнең «Баскетболист» (2002), А. Хәлимнең «Кияү урлау» (2006) кебек уен, «абсурд театры» элементлары актив кулланылган әсәрләр иҗат ителә. М. Гыйләҗевнең «Бичура» (1988–1989), Т. Миңнуллинның «Саташу» (2001), «Дивана» (2006), Д. Салиховның «Баязит» (2010) һ.б. пьесаларда шәхеснең күңел халәтен, икеләнү-бәргәләнүләрен сурәтләү аша иҗтимагый-сәяси проблемалар үзәккә куела. Төп фикерне җиткерү өчен, шартлы-символик образлар, архетиплар, метафораларга мөрәҗәгать итү активлаша, Р. Хәмиднең «Актамырлар иле» (1989), Аманулланың «Җәйге кырау» (1992), Р. Сәгъдинең «Сынган беләзек» (1994), Р. Батулланың «Сират күпере» (1996), И. Зәйниевнең «Суган чәчәге» (2007), Т. Миңнуллинның «Төш» (2009) һ.б. пьесалар шундыйлардан.

Атап үтелгән үзенчәлекләр «татар драматургиясенә яңа юнәлешләр, заманча модерн-постмодерн алымнары алып кергән әдип буларак, күпчелек әсәрләре татар сәхнә әдәбиятында яңа сүз, әдәби-эстетик табыш кебек кабул ителгән» [Миңнуллина, 2021, б. 478] драматург Мансур Гыйләҗев (1961) иҗатында аеруча калку чагыла. Аның «Бичура» (1988–1989) пьесасы бу җәһәттән аерым игътибарга лаек. Д.Ф. Заһидуллина әлеге драманы, З. Хәкимнең «Гасыр моңы» һәм башка кайбер драмалар кебек, халык эпосы нигезенә корылган әсәр, ди. Һәм аны XX гасыр татарлары тарихы турында төп авторлык

мифын тудыру өчен кулланган беренче әсәрләр рәтенә кертеп карый (Загидуллина, 2016, с. 13]. Безнең карашыбызча, хәзерге заман театры һәм драматургиясенә хас булган «шартлы хәлләрне, хәтта тулы бер шартлы дөньяларны модельләштерү, әлеге акылсыз реаль дөньябызга туры килгән аерым бер «идеяләрне» җиткерү өчен махсус сәнгать чаралары булдыру» [Громова, 2013, с. 128] үзенчәлеге әлеге драмада тулы чагылыш таба.

Бушап калган авылда гомеренең соңгы көннәрен кичергән 70 яшьлек Аксак картның мифологик персонажлар – Кара җаннар (Шәүләләр) һәм Бичура белән очрашуын сурәтләү, чынбарлык белән реаль булмаган дөнья күренешләрен бергә үреп бару аша автор кеше күңелендәге каршылыклы уй-хисләрне күрсәтә, «яшәеш мәгънәсе» төшенчәсенә мөнәсәбәттә эчке конфликт тудыра.

Л.Х. Дәүләтшина билгеләп үткәнчә, халыкның мәдәни хәтерендә сакланган йорт хуҗалары образлары һәм аларга бәйле мифологик элементлар татар әдәбиятында – драматургиядә дә, шигърияттә дә, прозада да (Т. Миңнуллин, М. Гыйләҗев, Х. Әюпов, Р. Шәрипов, Г. Гыйльманов, Н. Гыйматдинова, Р. Мөхетдинова һ.б.) мөһим урынны билиләр һәм этник тарихны үткән һәм киләчәк белән үзара бәйләнештә яңадан карау шартларында милли тематиканың аерылгысыз өлешенә әйләнәләр [Давлетшина, 2022, с. 22–23]. М. Гыйләҗев пьесасында да Бичура – халыкчан, милли рух белән сугарылган, ул гаиләдәге иминлек, кешенең күңел чисталыгы, рухи тынычлык сагында торган образ (*Ул бит төзүче түгел, җан сакчысы гына, күңелләр кояшы!* [Гыйләҗев, 2002, б. 88]), ә Кара җаннар, киресенчә, таркатучы көчләр буларак тәкъдим ителә. Аксакның Кара җаннар белән шартлы-фантастик көрәше, Бичура белән эчкерсез әңгәмәләре аша автор халык язмышына, аның үткәне һәм киләчәгенә бәйле җитди иҗтимагый-сәяси мәсьәләләрне күтәрә, әсәрдә «реалистик һәм мифологик образлар үзара кушылып китү аша татар авылларының юкка чыгуы, милли традицияләрне оныту кебек проблемалар яктыртыла» [Ахмадуллин, 2012, с. 491]. Үзәк герой әсәрдә идеология басымы астында үз кыйбласын югалткан, гомере буе шәхси фикерен кычкырып әйтүдән куркып яшәгән тоталитар режим корбаннарының җыелма образы буларак тәкъдим ителә.

Әсәр тукымасына кертелгән Мосафир образы мифологиядә һәм гасырлар чиге татар прозасында шактый еш очраган Хозыр Ильяс образы белән аваздаш. Тормышының киеренке чорларында Аксакка ярдәм кулы сузган Мосафирның аның нәсел дәвамчылары янына килүе һәм яшь буын вәкилләренең картның үтенечен кире кагуы милли гореф-гадәтләрнең, дини ышануларның, әхлакый кыйммәтләрнең югалуын күрсәтә, һәм бу күренеш атеистик заман нәтиҗәсе буларак аңлашыла. Әлеге фикер автор тарафыннан җимерелгән койма символы аша ныгытыла, бу шартлы образны кулланып, драматург бәхетле тормыш кору турындагы совет чоры мифы җимерелүен күрсәтә: *Хәзер койма безгә нәмәстәгә? Аусын, җимерелсен – кирәге бетте.*

<...> Кирәкләре дә шулкадәр генә иде! Җәбер-җәфалардан саклап, бәла-казалардан ышыклап тора алдымы коймаларың?! [Гыйләҗев, 2002, б. 57].

Әсәрдә, тотрыклылык, киләчәккә өмет-ышаныч символлары буларак, нигез, ут шартлы образлары мөһим урын били, алар үзәк геройның нәселенә генә түгел, ә гомумән, татар халкы язмышына мөнәсәбәтле бирелә. Нигез татар халкының милли асылы символы булса, учак уты милли гореф-гадәтләр белән ассоциацияләнә, һәм әлеге символик образлар аша Ә. Еникинең «Әйтелмәгән васыять» (1965), Т. Миңнуллинның «Нигез ташлары» (1968) әсәрләре арасында интертекстуаль элемтә барлыкка килеп, этник тамырларга кайту, милли үзаңны торгызу аша гына халыкның киләчәге булачак, дигән фикер көчәйтелә.

«Тарихи риваятьләр, тотрыклы, архаик сыйфатларның үзгәрешсез сакланган мәгънәсен ачарга мөмкинлек биреп, хәзерге чорның көнүзәк мәсьәләләре, милли традициянең үткәне, бүгенгесе һәм киләчәгенә нисбәтле язмышы турында уйлануларга этәргеч була» [Аминева, 2012, с. 13]. Әлеге үзенчәлек М. Гыйләҗев үзе жанрын «мелодрамадан фантасмагориягә» дип билгеләгән «Исәнмесез?!» (2019) пьесасын характерлый. Әсәрнең нигезенә Иван Грозный тарафыннан Казан ханлыгы яулап алынганнан соң, урманнарда, сазлыкларда качып гомер иткән татар халкының бер-берсен сәламләү сүзенә бәйле риваять салынган. Автор укучыга, «исәнмесез?» риторик соравы белән мөрәҗәгать итеп, татар халкы язмышы, аның үткәне һәм киләчәге, бердәмлек мәсьәләләрен күтәрә, кешеләрне берберсенә карата битараф булмаска чакыра.

Пьесаның сюжеты милли бәйрәм – Сабантуй алдыннан Исламовлар гаиләсендә булган вакыйгаларны сурәтләүгә корылган. Алты бертуган арасындагы туганлык мөнәсәбәтләрен сайлау мотивын үзәккә куеп тасвирлау аша, драматург конфликтны гаделлек, мәрхәмәтлелек, кешелеклелек кебек күпгасырлык рухи кыйммәтләр һәм битарафлык хөкем сөргән бүгенге көн вазгыяте арасында кора. Әсәрнең беренче күренешеннән соңгысына кадәр үзәк урынны биләп торган Сабантуй баганасы (колга) образы татар халкының милли рухы, бердәмлеге символы буларак кабул ителә. Пьеса, фольклор әсәрләрен хәтерләтеп, яхшылыкның яманлыкны җиңүе белән тәмамлана: геройларның үзара туганлык мөнәсәбәтләре нығыгач, Сабантуй баганасына менеп, бәхетле матур тормышка күчүе рухи асылларына кире кайту белән ассоциацияләнә. Әсәрнең төп идеясе татар халкын милләт буларак сакларга чакыруга корылган, ә аның алшарты – милли үзаңны үстерү, традицияләргә, әхлакый кыйммәтләргә тугрылык саклау, дигән фикер үткәрелә. Мифологик материалны нигез итү, рациональ һәм иррациональ башлангычлар кушылып китү, рухи кыйбланы, милли нигезне, бердәмлекне аңлаткан колга, печән кибәне, йорт символларын куллану төп идеяне көчәйтүгә хезмәт итә.

«Яшәеш кыйммәтләренең тамырдан үзгәрүе, моңа кадәр ышанган, хәтта табынган идеалларның юкка чыгуы драматургларны үткәннең гыйбрәтле сәхифәләрен, тормыш-чынбарлыкны, яңа тип геройларны, каршылыклы яшәешне чагылдыруның үзенчәлекле алым-чараларын эзләүгә этәрә» [Закирҗанов, 2019, б. 320]. «Бичура», «Исәнмесез?!» драмаларында күтәрелгән глобальләштерү шартларында милли үзтәңгәллекне, мәдәни һәм рухи кыйммәтләрне саклап калу зарурлыгы мәсьәләләре М. Гыйләҗевнең «Микулай» (2019) пьесасында да үзәккә куела. Автор бу әсәрендә җитди проблеманы чагылдыруның үзенчәлекле адымын сайлый: әсәрне мондодрама жанрында иҗат итү аша халык язмышы, аның киләчәге проблемасын аеруча кискен итеп кую мөмкинлеген таба.

Драматург Сарсазкүл дип аталган керәшен авылының бердәнбер кешесе Микулайның хатирәләре аша укучыга геройның тормыш юлын бәян итә. Пьесаның композицион төзелеше озак еллар ялгызлыкта гомер кичергән геройның үз-үзе һәм чарасызлыктан үз куллары белән ясаган курчаклар белән монологына корылган. Күренештән күренешкә Микулайның бүгенге тормышы, күңел халәте ачылу белән беррәттән, узган гомере дә күз алдына китереп бастырыла, һәм ул аерым бер кешенең язмышы гына түгел, ә татар халкының XX гасырдагы Рус-япон, Беренче бөтендөнья, Гражданнар, Икенче бөтендөнья, Әфган сугышлары, шәхес культы, атеизм белән бәйле фаҗигалы вакыйгаларга мөнәсәбәтле тарихи үткәне буларак кабул ителә. Автор, сюжетның нигезенә «кечкенә авыллар» язмышы проблемасын салып, кеше һәм хакимият, шәхес һәм җәмгыять кебек җитди иҗтимагый-сәяси мәсьәләләрне күтәрә.

И.Ю. Кириллова, чуваш драматургы М. Карягинаның «Куккуклӑ сехет» («Күкеле сәгать», 2016) драмасын М. Гыйләҗевнең «Микулай» драмасы белән чагыштырма планда өйрәнеп, пьесаларның үзәк геройлары – Беренче Геннадийның да, Микулайның да үз өсләренә авылны, аның белән бергә милли дөньяның бер өлешен дә саклау кебек үтәп булмаслык авыр йөк алган милли геройлар булуын ассызыклап әйтә [Кириллова, 2021, с. 51]. Бу җәһәттән алар Р. Хәмиднең «Олы юлның тузаны» монодрамасы герое Нәүхәбәр белән дә аваздаш. Әлеге персонажлар өчесе дә – халыкның буыннан буынга күчеп килгән күңел байлыгын үзләрендә кадерләп саклаучылар. Сюжетның үткәндәге һәм геройның бүгенге көн вакыйгалары бергә үрелеп баруга нигезләнүе, үзәккә ялгызлык мотивы куелу, тирән психологизм укучыны яшәү һәм үлем кебек мәңгелек фәлсәфи төшенчәләр турында уйланырга мәҗбүр итә. Төп фикерне тирәнәйтүдә символик образларның роле аеруча мөһим. Микулайның үзе ясаган курчаклар белән сөйләшүе, ягъни «курчак уены» Г. Исхакыйның «курчак туе» («Ике йөз елдан соң инкыйраз», 1902–1904) белән аваздашлыгы ягыннан халыкның милләт буларак бетү куркынычы турында кисәтә. Автор аның төп сәбәбен халыкның милли асылы, милли рухы, гореф-гадәтләре югалуга бәйләп карый. Күп еллар дәвамында караңгылык белән көрәшеп яшәгән

Микулай *(Бөтен тирә-юньдә дә ут әсәре юк... Менә шуңа күрә шәм кабызып куям да инде. Кешеләр күреп торсын: монда әле тормыш бетмәгән...* [Гыйләҗев, https:// rus4all.ru/tat/20201117/33843/Mikulay.html]) авылларның бетү сәбәбен утсызлыкта, сусызлыкта күрә *(Ут та, юл да юк авылда... Шуңа күрә беркемнең дә авылга кире кайтасы килмидер дип уйлыйм. Ни күле, ни юлы, ни уты юк!* [Гыйләҗев, https:// rus4all.ru/tat/20201117/33843/Mikulay.html]). Ул һәркөнне авылны яшәтү өмете белән электр лампочкаларын тикшерә, иске чиркәүдән алып кайтылган балавыздан шәм ясап кабыза. Өметсезлек символы буларак аңлашылган ташландык йорт образлары янәшәсендәге ут, шәм, су, юл символлары киләчәккә өмет мотивы буларак яңгыраш ала. Дин йортыннан алынган балавыз шәмнән төшкән яктылык кешенең рухи гармониясе, күңел тынычлыгының нигезе шулай ук диндә булуын искәртә. Әсәрдәге ассоциатив образлар, символлар ярдәмендә автор, караңгылык һәм яктылыкны капма-каршы куеп, кеше яшәешенең мәгънәсе нидә? дигән фәлсәфи сорауны күтәрә. Шул рәвешле, аерым авыл һәм аерым кеше язмышын сурәтләү аша гомуммилләт язмышы турында уйлануларга нигезләнгән, үзенчәлекле сюжетка корылган, шартлы алымнарга һәм символларга бай «Микулай» монодрамасы белән М. Гыйләҗев милли һәм рухи кыйммәтләрне торгызу һәм алга таба саклау зарурлыгы турында фикер үткәрә.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә мөмкин: XX гасыр ахыры – XXI гасыр башы татар сәхнә әдәбиятында лаеклы урын тоткан М. Гыйләҗевнең аерым әсәрләрен анализлау күрсәткәнчә, әлеге чор татар драматургиясе «элек тыелган темаларга һәм мотивларга мөрәҗәгать итү, сюжет һәм композиция коруга һәм күптөрле характерлар тудыруга мөнәсәбәтле тәҗрибә ясау аша тематиканың баетылуы һәм проблематиканың киңәюе белән характерлана» [Шарипова, 2022, с. 128], аңа әдәби алымнар төрлелегенә омтылу хас. Мифопоэтик алымнар куллану, шартлы-ассоциатив образлар, символлар тудыру, сурәтнең реаль һәм ирреаль катламнары үрелмәсе сәхнә әдбиятында интеллектуаль тенденциянең көчәюенә китерә, татар халкының үткәне, бүгенгесе һәм киләчәгенә бәйле мәсьәләләрне тирәнтен карау, шулай ук этник тамырларга кире кайту һәм рухи кыйммәтләрне торгызу идеясен үткәрү мөмкинлеге тудыра.

Әдәбият

Аминева В.Р. Национальные литературы республик Поволжья как «межлитературная общность» // Национальные литературы республик Поволжья (1980–2010 гг.): коллективная монография / науч. ред. В.Р. Аминева. Барнаул: ИГ «Си-пресс», 2012. С. 5–13.

Арзамазов А.А. «Миноритарные» литературы и перспективы компаративистики // Национальная литература республик Поволжья: проблемы межкультурной коммуникации: материалы Межрегиональной науч.-практ. конф. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2016. С. 21–23.

Ахмадуллин А.Г. Татарская драматургия: история и проблемы. Казань: Татар. кн. изд-во, 2012. 511 с.

Громова М.И. Русская современная драматургия [Электронный ресурс]: учеб. пособие для студентов-филологов, учащихся средних учебных заведений гуманитарного профиля. 4-е изд. М.: Флинта, 2013. 160 с.

Гыйләҗев М. Бичура // *Гыйләҗев М.* Бичура: Пьесалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. Б. 53–93.

Гыйләҗев М. Микулай // Портал национальных литератур [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://rus4all.ru/tat/20201117/33843/Mikulay.html (дата обращения: 05.12.2023).

Давлетшина Л.Х. Татарская проза рубежа XX–XXI веков в контексте актуальной мифологической традиции: 10.01.02; 10.01.09. Казань, 2022. 48 с.

Загидуллина Д.Ф. Татарская литература и национальный театр: одна дорога на двоих // Театр XXI века и вызовы нового времени: материалы Междунар. науч.-практ. конф., посв. 110-летию татарского театра. Казань: ИЯЛИ, 2016. С. 4–13.

Закирҗанов Ә.М. Драматургия / Татар әдәбияты тарихы: сигез томда / төз. Р.Ф. Рахмани. 7 т.: 1985–2000 еллар / фәнни мөх.: Д.Ф. Заһидуллина, Ә.М. Закирҗанов. Казан: Фолиант, 2019. Б. 320–346.

Ибрагимов М.И. Миф в татарской литературе XX века: проблемы поэтики. Казань: Гуманитария, 2003. 64 с.

Кириллова И.Ю. Национальная идентичность и особенности ее отражения в современной драматургии Поволжья // Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И.Я. Яковлева. 2021. № 3. С. 46–52.

Миңнуллина Ф.Х. Мансур Гыйләҗев / Татар әдәбияты тарихы: сигез томда / төз. Р.Ф. Рахмани. 8 т.: 2001–2020 еллар / фәнни мөх.: Д.Ф. Заһидуллина, Ә.М. Закирҗанов. Казан: Фолиант, 2021. Б. 477–493.

Шарипова А.С. Художественное воплощение темы судьбы народа в пьесе «Бичура» («Домовой») Мансура Гилязова // Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И.Я. Яковлева. 2022. № 1 (114). С. 127–136.

Мәкалә «Татар халкының милли үзтәңгәллеген саклау»
Татарстан Республикасы дәүләт программасының 3.19 номерлы чарасын
тормышка ашыру кысаларында нәшер ителә

Шәрипова Алсу Сәмигулла кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел,
әдәбият һәм сәнгать институты директорының
инновацион эшчәнлек һәм тышкы элемтәләр буенча урынбасары